

**Bestedingen Dienst der Fortificatiën in de vesting
's-Hertogenbosch, in het bijzonder ten behoeve van de "Citadel".**

's-Hertogenbosch, herfst 1991
H. Bruggeman

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
De Dienst der Fortificatiën	4
Een verzameling brieven uit het archief van de "Opperbevelhebber der vesting 's-Hertogenbosch, 1830-1840"	6
Bestedingen en gegevens van begrotingen uit het archief van de "Eerstaanwezend Ingenieur der Genie te Breda, 1860-1975"	10
Bijlagen bij onderzoek bestedingen Dienst der Fortificatiën te 's-Hertogenbosch.	14
Verklaring van de gebruikte termen.....	17

Inleiding

Misschien was het de zijdelings gestelde vraag van de Verenigde Linoleum Fabrieken uit Duitsland om voor hen iets meer aan de weet te komen omtrent de toepassing van hun producten in de jaren 1920-1940 in Nederlandse gebouwen; misschien was het ook een teruggrijpen naar het verleden van een groot aantal jaren onderhoudswerk in de militaire gebouwen van het garnizoen 's-Hertogenbosch; misschien was het om iets om handen te hebben wat met het vak te maken had. Wat het ook zij, er was gelegenheid om bij het Rijksarchief te spitten in het verleden van de Dienst der Fortificatiën der Genie.

De Dienst der Fortificatiën

De Dienst der Fortificatiën vindt zijn oorsprong zo rond 1700.

De naam wijst al uit, dat deze Dienst iets te maken had met forten, verdedigingsstelsels in welke vorm dan ook.

In de beginperiode van deze Dienst had de Raad van State het Hoofdtoezicht op de verdedigingswerken en zond ingenieurs daarheen waar iets te herstellen of te bouwen was. Voor het gewone onderhoud hadden de Commandanten van de vestingen het toezicht. Het geld waarover deze Commandanten konden beschikken kwam van de Provinciën. Deze waren echter niet zo scheutig, zodat het onderhoud nogal wat te wensen overliet.

Pas in 1714 werd er door de Raad van State bij resolutie een regeling getroffen met betrekking tot de werken van fortificatiën.

Eén van de eerste maatregelen was, dat het land in een aantal departementen werd verdeeld en er algemene instructies werden uitgevaardigd voor de Directeuren van deze departementen.

Hoewel het in dit onderzoek te ver zou voeren daar uitgebreid op in te gaan wil ik toch enige aandacht schenken aan de geschiedenis van deze Dienst.

Het 5e departement (onderdeel van de ingestelde 7 departementen) strekte zich uit van Nijmegen over Grave, Fort St. Andries en 's-Hertogenbosch tot Breda en werd later ook wel genoemd: "Departement langs de Maas van Nijmegen tot Breda".

De standplaatsen tussen 1714-1808 van de Directeuren van dit departement waren achtereenvolgens: Nijmegen - 's-Hertogenbosch - Breda - 's-Hertogenbosch en ten slotte Doesburg.

In de voornaamste vestingsteden van het genoemde departement waren "Oudste" of "Eerstaanwend" - Ingenieurs aanwezig; we noemen Breda - Grave - 's-Hertogenbosch. Zij waren in hun dienstkring belast met alle voorzieningen welke zij nodig achtten of waarvan zij meenden dat rapportage aan hun Directeuren noodzakelijk was.

De Directeuren hadden de plicht tot het melden van belangrijke zaken aan de Raad van State welke een resolutie vereisten.

Voorts behoorden deze Directeuren de vestingplaatsen in hun district driemaal per jaar te bezoeken en daarover rapport uit te brengen aan de Directeur-generaal.

Weliswaar werden deze instructies herhaaldelijk gewijzigd en uitgebreid maar een instructie van Koning Willem 1 van 14 januari 1815 sprak nog over: het tweemaal per jaar een dienstreis maken van de Directeur door zijn departement.

In 1807 werden de diensten van de Artillerie en de Genie bij elkaar gevoegd. Kort na deze samenvoeging werden de functies van Sous-Directeur en Districtscommandant ingesteld. De reden van aanstelling van de eerstgenoemde was om de Directeur te ontlasten van het voor hem minder bekende gedeelte van zijn functie als Directeur van de Artillerie. De Sous-Directeur bevond zich altijd in dezelfde plaats als zijn Directeur; de Districtscommandant bevond zich in de provincie.

1810 was het jaar dat het grondgebied beneden de Maas en Waal aan Napoleon werd afgestaan; in juli van datzelfde jaar gevolgd door de inlijving van de rest van het koninkrijk Holland. Het gevolg hiervan was, dat in 1811 een Franse directie zetelde in Breda onder de naam:

"Direction des Fortifications à Breda"

Met de onafhankelijkheid werden -bij besluit van 12 maart 1814- drie Directiën ingesteld waarvan de 3e of zuidelijke o.m. het gebied Brabant bevatte.

Bij besluit d.d. 2 september 1815 -mede veroorzaakt door de aanhechting van de Zuidelijke Nederlanden- werden er 6 Directiën ingesteld waarvan de 4e de provincies Antwerpen en Noord-

Brabant omvatte. De standplaats van de Directeur begon in 1814 met Breda, nadien 's-Hertogenbosch en werd uiteindelijk in 1815 Antwerpen.

In deze standplaats kwam in 1830 verandering door de afscheiding van België. De Directeur vestigde zich toen in Breda (1831).

Bij Koninklijk Besluit van 1841 werd de toenmalige indeling teruggebracht tot 3 Directiën.

In 1849 ging men nogmaals over tot een andere indeling. De 3 Directiën werden vervangen door 2 Inspectiën; waarbij Brabant ingedeeld werd in de 2e Inspectie met als zetel Dordrecht.

In 1867 ging men er toe over een nieuwe indeling te maken voor deze Dienst. Er werden in ons land 11 gebieden afgebakend -stellingen genaamd- welke geplaatst werden onder een Inspecteur-generaal der Fortificatiën. De 2e stelling kreeg als hoofdplaats 's-Hertogenbosch.

Wijzingen zowel in grondgebied als in instructies bij deze Dienst bracht men aan door middel van besluiten uit de jaren 1875 - 1878 - 1882.

In 1886 d.d. 11 januari wordt een indeling van kracht waarbij de zetel van de Directeur weer gevestigd wordt in Breda.

Uit die periode dateert onderstaande lijst van plaatsen waar een Eerstaanwezend Ingenieur gevestigd is c/q was:

Bergen op Zoom

Breda

Geertruidenberg, 1833-1883

Grave, tot 1873

's-Hertogenbosch

Heusden, tot 1875

Willemstad, tot 1902

Woudrichem, 1833-1836, 1850-1868

De laatste wijziging waar deze Dienst tot op heden mee te maken heeft gekregen dateert van 1 oktober 1982.

De functie van Directeur wordt dan:

"Directeur Eerstaanwezend Ingenieur" met als standplaats Breda.

In 's-Hertogenbosch vervalt de post Eerstaanwezend, daarvoor in de plaats komt de omschrijving:

"Dienstkring 's-Hertogenbosch".

Een verzameling brieven uit het archief van de "Opperbevelhebber der vesting 's-Hertogenbosch, 1830-1840"

De eerste serie archiefstukken welke onderzocht zijn in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch dateren uit de jaren 1830-1840. Zij zijn afkomstig van de Opperbevelhebber der vesting 's-Hertogenbosch. In deze archieven bevindt zich o.a. de correspondentie van de Eerstaanwezend met de Opperbevelhebber, met zijn Directeur en met andere overheden, zowel stedelijke als militaire. Ook is er veel briefwisseling met de polderbesturen over o.m. het inundatiepeil van de weilanden en de schade als gevolg van diverse dijkdoorbraken.

Uit deze geschreven brieven en rapporten valt op, dat de Dienst der Genie kennelijk een manusje van alles was en voor elk karretje gespannen kon worden.

Bijvoorbeeld: in 1830 toen Generaal-majoor Vermasen Opperbevelhebber was van de vesting 's-Hertogenbosch ontving deze op 27 december een schrijven van de Luitenant-kolonel der Genie te 's-Hertogenbosch met het verzoek om alle bijlen welke aanwezig waren in het arsenaal van de vesting beschikbaar te stellen voor het openhouden van de grachten; dit in verband met de strenge vorst.

De belangrijkste taak van de Eerstaanwezend was het in staat van paraatheid houden van de verdedigingswerken, het onderhoud ervan en het toezicht erop.

Wij citeren een aantal brieven:

Op 13 juni 1832 klaagt de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie bij de Opperbevelhebber van 's-Hertogenbosch, de Generaal-majoor L.J. George (1831-1840), dat de bewoners van de molen in het Bastion-Oliemolen de rijksgronden tot 's-avonds 10 à 11 uur gebruiken als blekerij. Hij had zeker 5 tot 6 maal deze bewoners laten waarschuwen. Het feit dat men toch doorging, moet gezien worden als een minachting van de Heer Opzichter.

In de brief van 27 oktober 1832 -eveneens gericht aan de Opperbevelhebber- meldt de Eerstaanwezend, dat het niet langer verantwoord is, dat zwaar beladen vrachtkarren met twee paarden bespannen de bruggen passeren. Nog afgelopen week moest het wegdek van de rolbrug aan de Vugtherpoort als ook aan de Post van de Roode-brug hersteld worden; waardoor hij steeds voldoende ribben en planken in voorraad moet houden ter voorkoming van stremming. Hij verzoekt de Opperbevelhebber dan ook te ordonneren, dat in het vervolg slechts vrachtkarren met èèn paard bespannen en in de stap de rolbrug mogen passeren. De vrachtrijders blijken toch hardleers te zijn, want regelmatig komen dergelijke brieven met klachten hierover in dit archief voor.

Is het vandaag de dag nodig moeite te doen het groen te sparen om aan de bewoners een schone stad te bieden; in 1835 was het al niet veel beter gesteld in Den Bosch. In dat jaar vaardigde het stedelijk bestuur van 's-Hertogenbosch -op verzoek van de militaire overheid- een publicatie uit, dat er geen kippen en hoenders of anderszins op de grasvelden van de stadswallen bij het Waaigat -Grote Hekel- Bastion Oranje- Bastion Vught aangetroffen mochten worden, omdat hierdoor het onderhoud te kostbaar en te moeilijk werd.

In 1837 had dit kennelijk nog maar weinig resultaat opgeleverd, want toen was het de Militaire Overheid zélf die het volgende bevel uitvaardigde:

"dat er wekelijks éénmaal een onder-officier vergezeld van een der wachthebbende manschappen van de betreffende wacht de daartoe aangetroffen hoenders te doden, waartoe hem drie ladingen kruit en hagel dienen verstrekt te worden"

Maar een brief uit 1838 vermeldt, dat de stadswallen dan echter zo beschadigd zijn, dat de Opperbevelhebber in overleg met de Eerstaanwezend het volgende bepaalt:

"dat er alleen nog op de aangelegde paden van de Hoofdwal gelopen mocht worden, geen kinderen mochten spelen, maar alleen wandelen onder toezicht van hun ouders."

Verboden was:

"het bleken of drogen van linnengoed of ander goed, het plaatsen of laten lopen van paarden, geiten, kippen, het werpen van asch of vuiligheden, het nederleggen van hout, steen en puin, eigenaren welke hun uitgang aan de hoofdwal hadden,

waren aansprakelijk voor de zinnelijkheid."

Over zinnelijkheid uit die dagen .....
30 augustus 1836

De Eerstaanwezend constateert:

"dat de bewoners tussen het Bastion Oliemolen en de St. Janspoort tegenover het zogenaamde Bokkingstraatje de Hoofdwal gebruiken voor het ruimen van hun privaten. ter voorkoming van dit zo walgelijk gebruik, ter voorkoming van de nadelige invloed van het gestelde op het metselwerk, over te gaan tot afsluiting van deze toegang tot de Hoofdwal."

Bij een inspectie der militaire werken in 1830 bezoekt Z.K.H. den Admiraal vergezeld van de Kolonelgeneraal de Citadel en de overige vestingwerken van deze stad omtrent het in staat van verdediging stellen van deze werken.

Kennelijk verkeerden deze in een disporabele toestand, want er wordt aan de Luitenant-kolonel Eerstaanwezend Ingenieur D.L. de la Rochette advies gevraagd om op zèer korte termijn een opstelling te geven van datgene wat noodzakelijk is.

Als antwoord hierop bericht hij aan de Directeur der 4e Fortificatie te Antwerpen: de Kolonel van der Wijck, dat de "Papenbril" nauwelijks de naam "Citadel" verdient. Met name, dat er géén tweede vluchtpoort is telt zwaar; maar de gebouwen zijn tevens niet bomvrij; terwijl de wallen aanmerkelijk verhoogd moeten worden. Ook omtrent het aantal manschappen in de Citadel en hun legering doet hij aanbevelingen.

De gegeven adviezen worden opgevolgd; er komt een aanbesteding en nog in dat zelfde jaar wordt begonnen met het in staat van verdediging brengen van de Citadel. Een dergelijke aanbesteding geschiedde door het ophangen van grote biljetten waarop de Eerstaanwezend eventuele belangstellenden verzocht een opgave van de kosten te doen voor de uitvoering van het hiergenoemde werk. Kennelijk werden er géén aannemers persoonlijk uitgenodigd voor zo'n werk, getuige de tekst op het biljet:

"Zegt het voort !! Zegt het voort !!"

In die tijd waren de communicatie mogelijkheden natuurlijk beperkt en niet iedereen kon lezen. Dus waren deze biljetten niet voldoende om de bestedingen te verkondigen. Waarschijnlijk om die reden verzocht de Eerstaanwezend aan de Opperbevelhebber van de stad om:

"tambours en manschappen op de laatste dinsdag en donderdag vóór de dag der publieke besteding disponiebel te willen stellen tot publikatie dier besteding. voorts dat het laatste appèl door hun lieden geslagen wordt op de dag der besteding des voormiddags te kwart voor elf uren."

Mogelijk was er op zo'n dinsdag en donderdag nog al wat buitenvolk in de stad, dat men het op deze manier nog eens extra verkondigde.

De plaats van besteding was altijd:

Logement: "De Gouden Leeuw" bij: J. Chevalier.

(bij latere bestedingen wisselen zowel de genoemde dagen als het tijdstip)

Tot de taak van de Eerstaanwezend behoorde ook het schrijven van de wekelijkse rapporten over de toestand van en/of werkzaamheden aan de gebouwen, forten en bruggen in zijn district.

Met name het werk aan de Citadel wordt vanaf 1830 regelmatig vernoemd in deze rapporten. In deze wekelijkse brieven wordt alles beschreven wat verband houdt met de werkzaamheden, maar evenzeer bijzondere gebeurtenissen zoals brand, hoog water, oorzaken van beschadigingen e.d. Ook noteert hij in hoeverre de werkzaamheden gevorderd zijn aan een bepaald onderdeel; welke materialen ontvangen of besteld zijn; hoeveel arbeiders er momenteel bezig zijn; etc.

Al in het eerste weekrapport over het grote werk aan de Citadel wordt melding gemaakt van een bestelling van:

35000 spijkers 16 duims

55000 spijkers 13 duims

bij de firma Leeuwenberg te Delft.

Ook verwerkte men scheepsladingen hout; in het weekverslag van 9 mei 1831 wordt melding gemaakt van de aankomst van 7 schepen met een totale lading van: 6245 masten palissaden, 1090 strekkende ellen gordingen en 120 iepen boomstammen. Op dat moment waren 42 baggerwerkers buiten de Hoofdwallen bezig met het aanbrengen van rijshout.

Het werk vordert echter slecht en in elk rapport wordt melding gemaakt van het feit, dat er te weinig arbeiders zijn op dit werk. In een begeleidend schrijven van één der weekrapporten wordt als reden opgegeven: dat deze landslieden hun veldvruchten moeten oogsten omdat zij bang zijn voor het roven van hun oogst.

De Eerstaanwezend doet over het geringe aantal arbeiders zijn beklag bij de Commandant der vesting, dat ondanks de verhoging van de daggelden het getal van de timmerlieden en aardewerkers maar traag aankomt. Hij doet daarom het verzoek om in de omliggende dorpen publiciteit te geven, dat er tegen billijke prijs nog minstens 200 aardewerkers en 40 timmerlieden met hun gereedschap afgezonden kunnen worden naar hier. Ook is er dringend behoefte aan: twaalf hoog-karren voorzien van boomkettingen voor het vervoeren van boomstammen, palissaden enz. voorts twaalf zandkarren t.b.v. het aanvoeren van grond en zoden.

De hier genoemde verhoging van het daggeld betrof voor:

de aardewerker: van f. 0,80 naar f. 1,10

de timmerman: van f. 1,20 naar f. 1,50

De verhogingen vergden een extra som geld van f. 10.000,--

De daggelders die reageerden kwamen hoofdzakelijk uit Den Bosch of directe omgeving: Vught - Heeswijk - Rosmalen - Heusden - Boxtel, maar ook enkele uit verafgelegen steden zoals: Brussel - Woerden - Gorcum - Amsterdam - Oostende - Leeuwarden - Sliedrecht.

In 1831 heeft men kennelijk werkwilligen genoeg en wordt het daggeld weer verlaagd naar de oude bedragen. Het tempo waarin deze mensen werkten, en misschien ook hun kunde, stond kennelijk niet op een hoog peil. Zij meenden -aldus een pagina uit een rapport- dat zij door de dwang der omstandigheden onmisbaar waren. Dat deze "werkklust" ook opgevallen moet zijn bij de "man van de straat" blijkt uit een anoniem schrijven van 5 november 1830 gericht aan Zijne Majesteit en afkomstig van: "een ware vaderlander" uit Vught en handelend over dagdieverij bij 's-Rijks vestingwerken. Hoewel er geen nadere aanduiding plaats vindt omtrent de vesting is het duidelijk genoeg, dat hier 's-Hertogenbosch bedoeld wordt. De Luitenant-kolonel der Genie verweert zich door te stellen, dat men op dit werk te doen had met zeer onwillige arbeiders, die voor een hoog loon weinig presteerden; zij waren onhandelbaar. Door tussenkomst van de Heer Gouverneur is het aantal arbeiders en karren nu aanzienlijk vermeerderd, zodat de onwilligen van het werk verwijderd zijn. "Ik kan U verzekeren", aldus de Luitenant-kolonel, "dat de Directie en alle onder mij staande onderhorigen onder moeilijke omstandigheden hun plicht hebben gedaan".

Het werk aan de Citadel is toch afgemaakt; al wordt er in de volgende jaren regelmatig melding gemaakt van (klein) onderhoud.

De Eerstaanwezend had echter nog wel een probleem: bij de sloop van het Huis van Arrest had men aangetroffen:

*een galg met toebehoren
een geselpaal
enige stukken hout
een deur.*

Hij vraagt zich af wat te doen met deze Rijks eigendommen?

In de wekelijkse staten worden als aannemers voor de verschillende onderdelen van dit werk genoemd: van Meerwijck (kruitmagazijn), P.Visser en P.A. Quack (houtleverantie).

Door een zeer zware storm op 31 december 1833 en 1 en 2 januari 1834 alsmede door de zeer hoge waterstand wordt er enorme schade aangericht aan de verdedigingswerken, niet alleen de Citadel, maar vrijwel aan alle bastions, bruggen etc. De wekelijkse rapporten worden eens zo dik en alle namen van de verdedigingsobjecten worden genoemd. Regelmatig wordt het waterpeil (dat bij deze storm twee ellen boven het inundatiepeil was) gemeten bij de diverse forten en vernoemd.

In een schrijven van 24 maart 1834 gelast Zijne Koninklijke Hoogheid de Prins Veldmaarschalk: "het herstel van de vesting 's-Hertogenbosch".

Na verloop van tijd is ook deze schade hersteld en kennelijk vond men de tijd daar om over te gaan op tweewekelijkse rapporten en kort daarna op maandelijkse rapporten.

Nog eenmaal wordt de Citadel uitdrukkelijk en uitgebreid genoemd in deze rapporten: namelijk het herstel van de schade veroorzaakt door de brand op 25 januari 1838.

Bestedingen en gegevens van begrotingen uit het archief van de "Eerstaanwezend Ingenieur der Genie te Breda, 1860-1975"

Hoewel er een aantal jaren ontbreken in het archief vinden we in deze stukken uitsluitend de (gedrukte) bestekken van de Dienstkring 's-Hertogenbosch.

Handelde de eerste serie vooral over de historie van de verschillende objecten, de mensen welke daarbij betrokken waren en de omstandigheden; de tweede serie is een wat dorre opsomming van materialen en prijzen (in deels nu niet meer bestaande gebouwen) ten behoeve van de krijgsmacht.

De bestekken uit deze serie lopen van 1860-1975. Ze hebben betrekking op de militaire gebouwen in 's-Hertogenbosch en wijde omgeving. (in dit onderzoek beperkt tot plm. 1935).

Opvallend is dat een groot aantal plaatsen wel iets van een militair gebouw bezat: Heeze, Veghel, Lage-Zwaluwe, Hedel, Budel, Valkenswaard, Alphen, Geffen, etc.

In deze bestekken ontbrak een aantal malen de aanduiding waar het gebouw stond, wellicht had dit iets te maken met militaire geheimen.

Typerend was het ook, dat bestekken uit deze periode rond 1899 begonnen met de tekst: "bij beschikking van het Ministerie van Oorlog moet het personeel van den Aannemer verzekerd zijn tegen ongevallen". We zouden daaruit de conclusie kunnen trekken, dat veel werknemers in die tijd (als hun iets overkwam op het werk) zonder inkomen kwamen.

Tot plm. 1920 was het volledige werk met materialen en lonen plus een percentage winst uitgerekend op de laatste bladzijden van het bestek. In een opgave behoefde de aannemer dan alleen de prijs te vernoemen waarvoor hij het uit zou willen voeren.

Om een scherpe prijs te maken, welke lager was als die van zijn collega's, moest de ondernemer de materialen voordeliger in zien te kopen en over personeel beschikken dat met het werk uit de voeten kon. Vooral metselaars welke op één dag grote hoeveelheden stenen konden verwerken waren aantrekkelijk voor de aannemers; niet voor niets hadden deze metselaars dan ook de bijnaam: "duizendpoters", duidend op de hoeveelheid stenen die zij verwerkten.

Het Rijk beschikte zelf ook over materialen, hetgeen dan ook in het betreffende bestek vermeld stond, alsmede waar de materialen opgeslagen lagen. Zij moesten door de aannemer met paard en kar naar het werk vervoerd worden. Ook hiervoor was de prijs geregeld. In 1889 betaalde het Rijk ten hoogste f 0,40 per kar met paard en één begeleider.

In latere jaren was deze prijs gestegen naar f 0,50 (1913). In dat jaar betaalde het Rijk voor een rit per handkar f 0,10.

Ook de uurlonen welke de aannemer in rekening mocht brengen waren voorgeschreven.

	<u>1877</u>	<u>1913</u>	<u>1934</u>
handlanger	0,09	0,15	0,36
timmerman	0,13	0,20	0,53
loodgieter	0,14	0,20	0,53
schilder	0,11	-	-

Plaatsen waar de materialen van het Rijk opgeslagen lagen in Den Bosch, waren o.a.:

*St. Jacobskazerne
Ford Crèvecoeur
Tolbrugkazerne*

Materialen welke het Rijk niet zelf in voorraad had en door de aannemer bijgeleverd werden, moesten van een merk of fabriek zijn welke ter goeder naam en faam bij het Rijk bekend stond.

Als er voor het uitgerekende bedrag in het bestek een H stond, betekende dat, dat men bereid was deze Handelsprijs te betalen indien het artikel aan de voorschriften voldeed.

Zo bleek bij bestekken van de Mortelkazerne (1892) dat in rijksmagazijnen geen "reukeloze stillekes" aanwezig waren.

Men was echter bereid voor dergelijke exemplaren een bedrag van *f* 12,00 te betalen mits deze voorzien waren van een losse bril en een voetenplank. Geen der bestekken uit deze periode maakt melding van vloeren belegd met linoleum. In de oudste bestekken schrijft men over een vloer van cement, hout of klinkers. In enkele gevallen heeft men het over: "harde Franse tegels". In een latere periode komen nog uitsluitend kunstgraniet vloeren voor.

Gordijnen bleven tot een minimum beperkt in de bestekken, mogelijk, dat zij door de betreffende kazerneringsofficier rechtstreeks verzorgd werden. Slechts in een tweetal gevallen worden gordijnen genoemd. Bij de garnituurs ging het kennelijk meer om het gewicht als de uitvoering. Zo staat er vermeld, dat de gordijnen komen te hangen aan een ijzeren gesmede roede van minstens 8 kg. (zie bijlage). Ook leverde de aannemer meubelen. Voor het wachtgebouw van de Citadel vermeldt het bestek:

"Weener stoelen"   *f* 1.50
"Grote tafels"   *f* 7,00

Dat de kazernerings-officier de gordijnen zou verzorgen wordt ingegeven door het feit, dat de omschrijvingen omtrent het behangwerk veel ruimer zijn in aantal. (zie bijlage).

Ook hier de bepaling, welke in de dertiger en wellicht in de veertiger jaren nog gold, dat er niet rechtstreeks op de buitenmuren behangen mocht worden. Als reden werd dan opgegeven de vochtige toestand van de muren; persoonlijk heb ik in de kazernes muren doekvrij gemaakt en rechtstreeks behangen welke kurkdroog waren.

Bovendien was de ellende van dit systeem, dat de ruimte tussen doek en muur het domein was van de muizen. Wat men precies onder dit doek verstond staat nergens beschreven, mogelijk gaat het hier om het zogenaamde kaasdoek en niet om het bekende behanglinnen, dat in de latere jaren op de markt was.

Hoewel het Rijk daar in de naoorlogse jaren fel op tegen was, bleek het tot mijn verbazing vanaf 1925 gebruikelijk, dat steenfabrieken, cementfabrieken, etc. met hun producten adverteerden in deze officiële bestekken. Om welke redenen het Ministerie dit aan "MORS" (erkend advertentiebureau uit Den Haag) toestond is onbekend.

Er wordt wel eens gezegd: er is geen speld tussen te krijgen. Dat geldt zeker voor deze bestekken, zo minutieus waren ze omschreven. Neem bv. de verf bij de bouw van een smederij met beslagloods aan de Beerenwout-Kazerne in 1891:

*"lichtgrijze verf van loodwit, bereid uit:
23 delen rauwe en gekookte olie samen, waarvan 12 delen vet moeten zijn."*

*"lichtgrijze verf van zinkwit bereid uit:
70 delen rauwe en gekookte olie samen, waarvan 33 delen vet moeten zijn."*

*"groene verf samengesteld uit:
50 delen donker chromaat groen, 50 delen spaans groen, 50 delen vette olie."*

Overigens was het de schilder toegestaan de verf niet ter plaatse te maken, maar te betrekken van een bij de Dienst goed bekend staande fabriek.

Ook het verblijf van de opzichter op het werkterrein, -indien er geen andere mogelijkheid was- bleek duidelijk omschreven te zijn in 1911. Zijn keet moest minstens 4,00 x 4,00 mtr. zijn en bestaan uit een behangen lokaal met een tocht ruimte. Een kelder was niet noodzakelijk, wel twee kasten. Voor stoffering en meubelen mocht de opzichter een bedrag van *f* 60,00 besteden op kosten van de aannemer.

Voor de werknemers werd alleen omschreven, dat men toestemming had om gebruik te maken van een op het militaire terrein aanwezig privaat gebouw. Rond 1916 wordt ook een keet voor de werknemers vereist.

In de periode 1914-1918 (1e wereldoorlog) wordt aan de bestekken uit die periode de navolgende tekst toegevoegd; dat:

"de aannemer en zij die in zijn dienst werkzaamheden zullen verrichten aan gebouwen en werken behorende tot de verdedigingswerken: Nederlander moeten zijn".

Soms hadden de bestekken ook een sociale taak met name omtrent het betalen van een overeengekomen loon:

1902. Bestek: Bouw Militaire Bakkerij. 's-Hertogenbosch.

"de aannemer is verplicht te zorgen, dat aan de voor de uitvoering van het werk te bezigen werklieden per uur gèèn lagere lonen worden uitbetaald dan in afdeling 1 van het Tarief voor hen zijn gesteld".

In de leveringsvoorwaarden ná 1930 is de bepaling opgenomen, dat de aannemer verplicht is te melden welke materialen hij rechtstreeks of via een importeur uit Duitsland betreft.

Bij deze serie aanbestedingen vanaf 1860 werden de ingeleverde biljetten verzameld in een bus, voorzien van twee ongelijk werkende sloten, waarvan de sleutels berustten:

"de eene bij den besteder, de andere bij den opzichter der Fortificatiën".

In een openbare bijeenkomst werd dan de bus geopend en de bedragen op de biljetten voorgelezen. Als regel werd daarop het werk gegund aan de laagste inschrijver. In die jaren moest men wel (als men de opdracht had) voor twee borgen zorgen.

Zoals eerder aangegeven hebben we de bestekken tijdens de mobilisatie / oorlogstijd / naoorlogse-jaren onbesproken gelaten.

In de vijftiger en zestiger jaren worden verscheidene Rijksgebouwen -welke in de bestekken regelmatig genoemd worden- afgestoten als militair gebouw en voor andere doeleinden gebruikt. Met name noemen we hier:

Kruithuis - Fort Orthen - Mortelkazerne - Fort Hedikhuizen - Citadel.

Wanneer na 50 jaar de gegevens van nu over de Dienst van Fortificatiën openbaar zullen zijn, zal er wellicht weer iemand zijn, die op regenachtige herfstdagen onderzoek gaat doen naar de bestedingen van de Dienst der Genie te 's-Hertogenbosch.

's-Hertogenbosch. Herfst 1991.
H. Bruggeman.

met dank aan:

Rijksarchief 's-Hertogenbosch (RANB) studiezaal en balie.
Textielmuseum Tilburg.

Gebezigde stukken;

RANB

Archief van de Opperbevelhebber der vesting 's-Hertogenbosch, 1830-1840
Toegangsnummer 017.04 Inventarisnummers 13 t/m 23

Archief van de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie te Breda, 1860-1975
Toegangsnummer 102.01 Inventarisnummer 62

Literatuur

Van Waterstraat naar Citadel: bijdragen ter gelegenheid van de officiële opening van het Rijksarchief in Noord-Brabant in de Citadel te 's-Hertogenbosch

Bijlagen bij onderzoek bestedingen Dienst der Fortificatiën te 's-Hertogenbosch.

Alle afkomstig uit het Archief van de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie te Breda, 1860-1975
Inventarisnummer 62

GENIE.

1915.

BESTEK 90.

3e COMMANDEMENT.

's-HERTOGENBOSCH.

betreffende: Militaire woningen aan de Orthenuitgang.

begroting:

200 m2	opnieuw behangen met behangselpapier en behangselrand van het Rijk van behangen wanden met uitzondering van het aanbrengen van grondpapier	0,15	f. 30,00
100 m2	idem met idem met behangsel op doek beklede wanden met uitzondering van het herstellen van gebreken in het behangseldoek en van het aanbrengen van grondpapier	0,20	f. 20,00
H 80	rol behang leveren	0,35	f. 28,00
H 25	rol behangselrand idem	0,65	f. 16,25
120 m2	grondpapier opgeplakt	0,16	f. 19,20
20 m2	behangseldoek aangebracht	0,40	f. 8,00
Totaal begroot op			f. 121,45

GENIE.

1889.

3e COMMANDEMENT.

's-HERTOGENBOSCH.

betreft: Kazernegebouw nader aan te geven.

begroting:

16 m2	Groene Saai	à f. 0,75	f. 12,00
8 kg.	gesmeed ijzeren roede en bevestigings	à f. 0,20	f. 1,60
4	koperen ringen en embrasses	à f. 0,90	f. 3,60

GENIE.

1889.

3e COMMANDEMENT.

's-HERTOGENBOSCH.

betreft: Houtloods in de Tolbrugstraat.

begroting:

Gordijnen van grof linnen.

Onder en boven schuifbaar over messing roeden.

8 m2

à f. 1,50

f. 12,00

GENIE.

1899.

BESTEK 58.

3e COMMANDEMENT.

's-HERTOGENBOSCH.

betreffende: Woning Adjudant - Onderofficier

gelegen aan: St. Jacobskerkhof

te: 's-Hertogenbosch

3 kamers op den begane grond met uitzondering van de schoorstenen en 4 kamers op de verdieping moeten worden behangen met naturelpapier van f. 0,23 de rol. Lang 8 m, breed 0,50 m. en randen van het zelfde papier maar in andere kleur.

De buitenmuren, voor zover zij in de te behangen kamers komen, benevens de buitenvlakken van de kasten met deuren in die kamers, moeten betengeld worden en van doek 1^e soort voorzien worden.

Begroting:

156 m2 doek 1e soort.

Aangebracht

0,13

f. 20,28

257 m2 naturel papier.

Opgeplakt

0,23

f. 30,84

GENIE.

1899.

BESTEK 58.

3e COMMANDEMENT.

's-HERTOGENBOSCH.

Onderdeel: Het maken van een wachtgebouw C. bij de Citadel-Kazerne te 's-Hertogenbosch
Is begroot op: *f.* 4500,00

Verklaring van de gebruikte termen

Borstweringen:	verhoogd gedeelte van de aardevestingwal waarachter de verdedigers staan te vuren
Palissaden:	houten palen voor het bouwen van een verdedigingsschans
Gordingen:	dwarshout voor koppeling van twee spanten van een rij-palen
Rijshout:	a. afkomstig van takken van wilgen - elzen – essen bomen. Wordt als bossen gebundeld gebruikt om: a. een weg aan te leggen door moerassig gebied b. als "zinkstuk" onder vestingwallen.
Bastion:	uitstekend gedeelte van een vestingwal
Duims:	oude lengtematen / Amsterdamsche duim
El:	2,57 cm. Nederlandse El 69 cm
Stilleke:	toilet van hout vervaardigd
Roode-brug:	brug over de gracht van fort Isabella, gelegen aan de straatweg naar Vught, op 600 ellen van het Huysje ten Halve.
Z.K.H. de Admiraal Prins Veldmaarschalk:	Kroonprins Willem Frederik Karel. De latere Koning Willem 2 (regeerde van 1840-1848).
Papenbril:	Na de inname van Den Bosch in 1629 werden er plannen gemaakt tot de bouw van een fort. Met de bouw hiervan werd begonnen in 1637; het was bedoeld om van hieruit de katholieke bevolking van de stad in bedwang te houden. Hoewel het fort oorspronkelijk de naam droeg van "Willem - Marie", naar de zoon van Frederik - Hendrik en zijn gemalin, sprak de Bossche bevolking al gauw van de: "Papenbril". De naam Citadel is afgeleid van "La Citadelle" en dateert uit de tijd van de franse bezetting van de stad. (1795-1813).
Inundatiepeil:	peil dat nodig was voor het onder water zetten van land in de omtrek van de stad ter verdediging
Saai:	een wollen stof, voornamelijk gemaakt in Leiden. Doet denken aan pijenstof voor monniken; werd in de 19e eeuw in grote hoeveelheden uitgevoerd naar Japan
Borg:	een overeenkomst waarbij iemand zich verplicht om aan de financiële verplichtingen van de aannemer te voldoen, indien deze in gebreke blijft.
Vrachtkarren:	het reglement van: "De Dienst van openbare middelen van vervoer ter land van den 22 November 1829" waarnaar de Eerstaanwezend verwijst, bepaalt: "dat het rijtuig met inbegrip van de lading, stroo, touw en dek niet zwaarder mag wezen dan 2700 ponden".

Bomvrij maken
en Blinderen:

Het in staat van verdediging stellen hield voor de Citadel in, dat men o.m. de houten bouwsels van de verdedigingswerken afschermden met grote hoeveelheden zand en graszoden, om zodoende, bij een beschieting door de vijand op de vesting, deze bouwwerken en de daarin vertoevende manschappen te beschermen. Soms waren deze stellingen ook ingegraven in de wallen. Deze methode -wat er ook fout is gegaan- gaf al zeer spoedig reden tot regelmatig onderhoud. In een van de laatste maandrapporten uit 1839 wordt melding gemaakt: "dat verschillende geblindeerde lokalen van de Citadel zeer slecht worden; ze beginnen zeer sterk door te lekken zodat o.m. de ketels in de keuken vol water staan. De meeste lokalen kunnen geen herstellingen meer ondergaan. Kazematten no's 5 en 6 zijn ingestort. De geblindeerde lokalen 1 en 2 zijn onbruikbaar. Het is nu zover, dat alleen de barrières en de bruggen in behoorlijke verdediging worden gehouden, de overige verdedigingswerken raken in verval zowel door de tijd als door vervreemding. Ook de palissaden zijn aan de grond vergaan".

Op zaterdag 22 December 1838 meldt zich officieel het begin van het verval van de Citadel.

Er is dan een aanbesteding in Logement :De Gouden Leeuw voor:

"het van aarde ontbloten en het wegruimen van de blinderingen van gebouwen binnen de Citadel Kazerne te 's-Hertogenbosch".

In 1789 heeft men op de binnenplaats van deze vesting een stenen gebouw neergezet, dat in 1891 uitgebreid werd met vier vleugels. Deze uitbreiding is weer gesloopt bij de verbouwing van de Citadel tot Rijksarchief.